

Keszeg Anna: „az ebatta aestheticája, az Erdeljbe be ne jöjjon, mert eddig is eléltünk a nélkül”. Az ízlésfogalom és az esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez

A címben az esztétikához való hozzáállás egy igen radikális megfogalmazását emeltem ki – önkényesen talán – a Kazinczy-levelezés kontextusából.¹ A rekonstruált történet másik végpontján egy kézírásban maradt költészettani és esztétikai ismereteket tartalmazó jegyzet utolsó oldalának bejegyzése állhatna 1862-ből: „Vége! Hál Istennek. ammen.”² E kijelentések ellenére, amelyek inkább a folyamatok anekdotikus vonulatát, a jelenségek eltérő közegekben való megítéléseit engedik követni, az erdélyi³ esztétikai gondolkodásnak van egy peregrinációtörténettel, református kollégiumi tanrendekkel összefüggésben álló története, amely az esztétika elleni tiltakozások ellenére is működőképes. Jelen összefoglalás ilyenformán negatív recepciótörténet, ugyanis egy négy személy köré épített erdélyi esztétikatörténeti ív vázolásával azt a kérdést válaszolja meg, hogy mi a magyarázata Edmund Burke kimaradásának az európai esztétika erdélyi recepciójából.

A XVIII. század második felét fordulópontként határozzák meg az esztétikatörténetek. Szorosan episztemológiai szempontból a kérdés felfogható úgy mint egy új filozófiai diszciplína kialakulásának és elhatárolódásának története,⁴ de úgy is mint a filozófia és teológia felségterületeinek strukturális átrendeződése. Viszont olyan eszme- és mentalitástörténeti

¹ Cserey Farkas Kazinczy Ferenchez. Krasznán, 30dik April, 1810. (Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése VII.* 1896, Budapest, MTA, 409–410) Az idézet kontextusa: “Kedves Barátom! légy, kérlek, tökéletesen meg győződve, hogy én bizony egész igyekezettel voltam, hogy exemplárjaid el keljenek – de nem értem czélt. Miért? azért, mert a mint már egyszer néked írtam, Erdeljbe csudálatos olvasó guszttus vagyon a nagyob résznél. Uri háznál a Ritter Romanok tészik az olvasó gustust, én eszt egy előmbe terjesztet kérdésre is feleletül adám Maximilian Erz Herczegnek, és ő bámulta asztot; a’ kisebb rész olvas, de hogy mindég meg vehesse, a’ mit olvasni szeret, arra nem érkezik tehetsége. Aestheticus gustus pedig nincsen, mert itt aszt se tudgyák, micsoda fán termik az – csak haljad, mit beszéle nékem, egy igen nyilt eszű, és nagy culturájú Piarista Professor Kolosvárt a minapiba: ez eggy Gróf előtt magasztalni kezdé az aestheticat és aszt állítani, hogy ez az emberi tökéletesség ki mívelésire hathatósan segítő tudomány légyen, tűzbe gyön az ostoba Domine doctus hitvány Gróf, és aszt feleli, de az ebatta aestheticája vagy hogy hívják asztot, az Erdeljbe be ne jöjjon, mert eddig is eléltünk a nélkül.”

² A Román Tudományos Akadémia Könyvtárában MsR 1282. jelzet alatt található kézirat szerzője Tollas Károly, aki 1862-ben másolta le a szöveget. Feltehetőleg azonos azzal a Tollas Károllyal, akit Szinnyei József a Telekiek ügyvédjeként említ. Ld. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái XIV.* 1910, Budapest, Hornyánszky Viktor, 242.

³ Ebben az esetben az erdélyi jelzót nem annyira földrajzi (vagyis eszmetörténeti tradíciók követésében megkérdőjelezhető) értelemben használom, hanem éppen azon oktatási és a tudás áramlásának sajátos módjaival kapcsolatos paradigmára vonatkoztatva, mely Erdélyre a XVIII. század végén és a XIX. század elején jellemző volt.

⁴ Szécsényi Endre: *Az esztétika és története* (Zoltai Dénes: *Az esztétika története*). Budapest i Könyvszemle 1998. nyár, 140–145.

megközelítések is említhetők, amelyek az ízlésfogalom demokratizálódását⁵ látják a diszciplína kialakulásában, s ezzel a modernitás történetének igen szerteágazó gazdasági-társadalmi változásaihoz kötik az „észlelési paradigma” XVIII. század végi változásait. A következőkben ezeknek a globális európai folyamatoknak az erdélyi vonatkozásait keresem négy szerző esztétikailag értékelhető írásai, illetve egy fogalomnak ezekben az írásokban való megjelenése kapcsán.

Kristóf György 1934-ben tette közzé az *Irodalomtörténeti Közleményekben* Kibédi Péterfi Károly rendszeres esztétikájáról szóló tanulmányát, majd 1940-ben a Jancsó Elemér szerkesztésében megjelenő *Erdélyi Ritkaságok* című sorozat második darabjaként ki is adta a teljes traktátust, amely a marosvásárhelyi kollégiumban 1818 és 1836 között tartott előadássorozat kéziratán alapult. Kristóf az első teljes magyar nyelvű esztétikát ünnepelte tanulmányában,⁶ s felállította azt a nyelvi szempontú evolúciós görbét is, amelyen Péterfi kézírata elhelyezhető. Lenne egyrészt a latin nyelvű eredeti esztétikák Szerdahelyivel kezdődő vonulata, amelyet Verseghy Ferenc, Greguss Mihály, Schedius Lajos folytat, másrészt Szerdahelyiével egyazon évben jelenik meg Sófálvi József Sulzer-fordítása, *A természet szépségéről való beszélgetés* címmel, ezt a fordítás-vonulatot pedig Pucz Antal, Szép János egészítik ki. Így a legelsőnek tekintett eredeti magyar esztétikát, Greguss Ágost 1849-es *Szépészetét*⁷ legalább egy évtizeddel megelőzi Péterfié. Erdélyi vonatkozásban ez a történet a kantiánus Köteles Sámuel filozófiai gondolkodásához kapcsolódik,⁸ aki külön tantárgyként nem tanított esztétikát, de a filozófiai antropológia elnevezésű tantárgy keretében érintette az észlelés problematikájának a későbbi esztétika diszciplináris felségterületéhez tartozó vonatkozásait. Ezzel körvonalazódott is az esztétikai gondolkodás erdélyi, főként kanti alapozású iskolája, s ez a leszármazási vonal azóta megkérdőjelezetlenül része a magyar esztétikai gondolkodás

⁵ Woodmansee, Martha: *The Author, Art, and the Market: Rereading the History of Aesthetics*. 1994, New York, Columbia University Press; Bourdieu, Pierre: A tiszta esztétika történeti genézise. *Változó művészetfogalom. Kortárs frankofón művészetelmélet*. Szerk. Házás Nikoletta. 2001, Budapest, Kijárat, 95–107.; Eagleton, Terry: *The Ideology of the Aesthetic*. 1900, Oxford, Blackwell.

⁶ Ld. Péterfi 1940, 3, illetve Kristóf 1934, 341.

⁷ Greguss Ágost: *A szépészet alapvonalai*. 1849, Pest.

⁸ Köteles etikája és a kanti etika összefüggéseiről legújabbban a filozófiai horderő és átértékelés szempontjait felvető részletes elemzés született. Egyed Péter: *A nemzeti filozófia kezdetei. Filozófiaoktatás a protestáns gimnáziumokban Erdélyben a XVIII–XIX. század fordulóján*. Kézirat, 2008, Kolozsvár. Köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget a teljes megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta. Részközlés: <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf6442.pdf>

történetének.⁹ A Köteles–Péterfi közötti összefüggés életrajzi adatokkal is könnyen alátámasztható, hiszen Köteles nemcsak tanította Péterfit, hanem követték is egymást a marosvásárhelyi református kollégium filozófia professzori székében¹⁰. Ugyanakkor adódott egy Kant–Krug köré szervezhető fejlődéstörténet is, a kantiánus Köteles tanítványa ugyanis a kanti filozófiát népszerűsítő Krugot tekintette mesterének.¹¹ Ha azonban a Péterfi–Köteles vonulaton kívül is tájékozódni kezdünk, az erdélyi esztétikai gondolkodás más paradigmái és eltérő hagyományrétegei is láthatóvá válnak. A másik két figyelembe vett szerző, Gyöngyössi János és Sófalvi József a kolozsvári református kollégiumhoz kapcsolódik, ahol az esztétika oktatásának nem voltak ilyen formátumú képviselői.¹² Az ő esetükben vizsgált írások az ihletforrások nagyobb szórtságát bizonyítják, illetve a meglehetősen sok szerzőre hivatkozó Péterfi-féle esztétika¹³ előtörténeteit is dokumentálják.

Ezeket a szövegeket az ízlés/gustus-fogalom meghatározásai, illetve eltérő használatai szempontjából vizsgálom, mégpedig két okból kifolyólag: 1.) mert a *gustus* definíciója ezekben a szövegekben követhetővé teszi az esztétikai diszciplína önállósodásának, területe elhatárolásának folyamatát azzal a kizárással, amely éppen ehhez a fogalomhoz kapcsolódik;¹⁴ 2.) mert a *gustus* meghatározása a korszak esztétikai gondolkodása szempontjából paradigmateremtő jelentőségű¹⁵, és erre éppen Burke a legjobb példa. A *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* ugyanis mindössze a második, 1759-es kiadásban tartalmazott az ízléssel kapcsolatos bevezetőt, s ezt a bevezetőt éppen az első kiadást ért kritikák

⁹ Ld. Nagy Endre: *A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás és reformáció.* 1983, Budapest, Kossuth, 155–210.

¹⁰ A két életrajz adataihoz ld. Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895).* Szerk. Dóczy Örs, Vida Erika: 2006, Marosvásárhely, Mentor; Köteles 1839, 220–228; Péterfi 1940, 303–316. Köteles Sámuelről részletesen: Hajós József: *Köteles Sámuel.* 1969, Bukarest, Irodalmi.

¹¹ Kristóf 1934, 351. A magyarországi Krug-recepció nem egyértelműen Kant-popularizáló vonulatáról ld. S. Varga Pál Rohonyi Zoltán „*Úgy állj meg itt pusztán!*” *Közelítés XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok* (1996, Budapest, Balassi) c. kötetéhez írt recenzióját: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1999/1–2., 221–232., e kérdéshez: 225–226. old. A recenzió megkérdőjelezi a magyar filozófiai és költészeti hagyomány Rohonyi által javasolt Kant előtt/utáni korszakolását, S. Varga javaslata e tanulmány szempontjából is jelentős.

¹² A kolozsvári kollégiumban tanító tanárok kapcsán ld. Egyed Péter összefoglalóját: 8 l.j., illetve Török 1905.

¹³ Péterfi Károly esztétikájának sajátossága, hogy két esztétikai kulcsfogalom, a *szép* és a *fenséges* esetében több szerző definícióját is prezentálja, s ezeknek módszeres kritikáját adja. A *szép* fogalmához Baumgarten, Mendelssohn, Hutcheson, Home, Batteux meghatározásait társítja (Péterfi 1940, 41–42), a *fenséges*hez (nála *felsőszépség*) pedig De la Mothe, Schlosser, Kant és „még egy másik esztétikus” definícióját (Péterfi 1940, 55–56).

¹⁴ Az esztétikatörténet két – általam ismert – feldolgozása is az ízlésfogalom definíciójában beállt változásokhoz köti a XVIII. század végi változásokat: Ferry, Luc: *Homo Aestheticus. L'invention du goût à l'âge démocratique.* 1990, Párizs, Bernard Grasset; Gigante 2005. Ez utóbbi a gasztronómia mint önálló kulturális térreum megszületését kapcsolja ezekhez a változásokhoz. Munkájának összefüggései Gyöngyössi János a továbbiakban idézendő elképzelései szempontjából nem érdektelenek.

¹⁵ Az esztétika mint *ízléstudomány* e korszakbeli meghatározásához ld. Nagy 1983, 13–31.

hatására illesztette vizsgálódásához a szerző.¹⁶ Vagyis az ízléssel kapcsolatos előfeltevések magyarázó elvei lettek az értekezés szépről és fenségesről szóló részének, a teljes vizsgálódásnak.

Az ízlés-fogalom kontextusai

Az erdélyi esztétikatörténet iránt érdeklődő nem kerülheti meg azt a kérdést, hogy mi a viszonya az erdélyi folyamatoknak a „másik magyar hazában” végbement változásokhoz. Mialatt a kantianizmus recepciójának történetében az erdélyi professzorok előkelő helyet foglalnak el, s a Márton István körüli, majd a *Rosta* kapcsán továbbgyűrűző Kant-ellenes viták nem befolyásolják a kantianizmus kollégiumi oktatását, az esztétikai oktatás területén ez a „haladónak” nevezett filozófiai szemlélet a diszciplína a magyarországitól teljesen eltérő felfogását jelenti. Kristóf emeli ki, hogy az első tanterv, melyben az esztétika oktatandó tárgyként megjelent, 1842-ből való és itt a tárgy beiktatását feltételesen teszik kötelezővé: „esztétika is, ha lehet” összefüggésben fordul elő. (Kristóf 1934, 337) Ehhez képest a marosvásárhelyi kollégiumban már a század első évtizedében is oktattak esztétikai jellegű stúdiumokat, azonban sajátos kontextusban. Schedius Lajos *Principia Philocaliae* előtti esztétikai nézetei után nyomozva¹⁷ Balogh Piroska kiemelte¹⁸ azt, hogy Szerdahelyvel ellentétben nem általános esztétikát, hanem szakesztétikát, művészet- és irodalomesztétikát oktatott. Az erdélyi kollégiumokban a filozófiai képzés keretében maradó, általános esztétika a domináns, s az esztétikai összefoglalók tanulsága éppen az, amit Kant kapcsán is megállapították már, (tudniillik/nevezetesen?) hogy a példaanyag a természet és a mindennapi észlelés területéről származik. Az az esztétika tehát, amelynek autonomizálódása e periódusban Erdélyben végbemegy, általános, filozófiai esztétika. E folyamatnak pedig az az oktatástörténeti oka, hogy az a Köteles Sámuel, aki először tanított Erdélyben esztétikát, a filozófiai antropológián belül, illetve abból elvonva tárgyalta azt.¹⁹

¹⁶ Ld. Burke vizsgálódása magyar kiadásának fordítói utószavát: Burke, Edmund: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. Ford. Fogarasi György. 2008, Budapest, Magvető, 217–223., itt: 219. old.

¹⁷ Schedius 1792-től 1845-ig volt a pesti egyetem esztétika tanára. Köteles Sámuel 1799 és 1818 között, Péterfi Károly pedig 1818 és 1836 között volt a Marosvásárhelyi Református Kollégium filozófia professzora.

¹⁸ Balogh Piroska: *Esztétika és irodalom a 18-19. század fordulóján*. Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből *Irodalomtörténeti Közlemények* 1998/3–4., 459–476. Bővített, kiegészített változatban: Balogh 2007, 361–415.

¹⁹ Ezt a kérdést Hajós így kommentálja Köteles kapcsán: „Köteles esztétikai fejtegetéseiben úgyszólván semmi sem tükröződik konkrétan a korabeli erdélyi művészetből. Pontosabban: az irodalomelméleti vonatkozások túltengése

Az esztétika kollégiumi diszciplínaként való önállósodását viszont megelőzi az ízlésről való gondolkodás egy paradigmává nem váló és folytatásokkal sem rendelkező formája. Gyöngyössi János verseskötetének 1790-es, majd 1802-es előszavának egyik kulcsfogalma volt a *gustus*, az íz-érzés. A Kazinczy-levelezésben nyoma van annak, hogy Kazinczy Schediusszal együtt hogyan mosolyogta meg Gyöngyössi előszavának ízléssel kapcsolatos megállapításait.²⁰ A koncepció – a két előszó alapján – elgondolkodtatóan források és társ-koncepciók nélkülinek látszik lenni. A *gustus* fogalma itt a leoninus versformájának védelmét szolgálja, azoknak a közösségeknek, konkrét személyeknek az íz-érzésére hivatkozva, akik kedvvel hallgatják, sőt különösen értéklik ezt a Gyöngyössi által is elismerten nagyobb tekintélyű nyugati hagyomány nélküli versformát. Érve a görög-latin poétikai nézetekből indul ki és azokhoz viszonyítva állítja, hogy az egyes nemzeteknek jogukban áll saját ízlésüknek megfelelő versformákat gyakorolni. Idézem három, a *gustussal* kapcsolatos megállapítását:

Ugyan miért ne esmértem volna kötelesnek magamat ezeknek-is gyönyörködtetésekre örömet szolgálni és az ő íz-érzéseknek éppen inyek-szerint való füszer számmal kis kertetskéből kedvét találni? [...] Az egész bölts Természet abban találta-meg a' tökéletességet, hogy minden dolgok egymástól tsak nem véghetetlen számmal és nemmel különbözzenek. Ezt a' törvényt a' természet mind leg-hasznosabbnak, mind leg-inkább gyönyörködtetőnek lenni találta. [...] Ha némelyeknek inyek különböző képpen érez, mint sem a' miénk, kiknek ez az iz tetszik, azokkal vetélkedni a' *gustus* felett épen nem tzélok.²¹

Gyöngyössi kiindulópontja az ízlésbeli különbözőség elve, e gondolat filozófiai kontextusa pedig igen nehezen kereshető vissza a korszak esztétikai nézetei között. Az ízlés abszolutizált és törvényerőre emelt relativitása mellett nem érveltek a korszakban. Érdekes megfigyelni viszont, hogy milyen példákkal vezeti be Gyöngyössi ezt a – filozófiailag kétségkívül kevésbé kidolgozott – elvet: példái az eltérő kulturális szokások és ezek közül is jelesen a gasztronómia, az eltérő ízérezékelés területéről származnak, a concettók

arra vall, hogy nálunk is a szépirodalom volt a művészeti érdeklődés homlokerében. A magyar példatár elmaradása azonban nemcsak újjászülető irodalmunk kezdetlegességére, hanem Köteles ilyen irányú tájékozottságának a hiányos voltára is utal.” Hajós 1969, 122.

²⁰ „Utolsó póstával levél az aprilisi darabját az Annálisoknak. Abban recenseálva lelem a' Gyöngyössi' verseit, a' Tordai vén lantosét. Ki írta, azt nem tudom. Én sem nem írtam, sem írásában semmi részem nincs. De akárki írta, igazat írt. 1803ban édesdeden kacagtuk Prof. Schediussal, hogy ez a' komor képű Apolló mit mond az Izlésről a' Praefatióban, 's innen az a' gyanúság lep-meg, hogy ezt talán Aesthet. Prof. Schedius írta. —, Kazinczy — Cserey Farkasnak, Széphalom, April 30d. 1808 (Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése V.* 1894, Budapest, MTA, 417)

²¹ Gyöngyössi János: *Magyar Versei, melyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített Mostan pedig Egybe-szedvén közönségessé tett.* 1790, Bécs, Szatsvai Sándor, XII, XIV.

prozódia/kádencia fűszerrel való azonosítását teszik lehetővé. Az ízérzékelés különbözősége Burke-nél is példázni képes az ízlés működését, de éppen annak egységességének tézisé. Feltevésem szerint Gyöngyössi relativista elképzelésének gyökerei prédikációelméletiek és az ostrewaldi lelkeszi szerepkörhöz kapcsolhatók, amely peregrinációjának helyszíne, Leiden közvetítésével, de az Osterwald-fordító²² Gombási István révén – akivel jó személyes kapcsolatban volt – is eljuthatott hozzá. Éppen úgy, ahogy a prédikáció egyszerre alkalmazkodik közönségéhez, illetve nevelő szándéka az alkalmazkodás talajáról bontakozik ki, a leoninus is közönsége íz-érzéséhez alkalmazkodik azért, hogy azt más poétikai megoldásokra is receptívve tegye.

Az esztétika oldaláról követhető történet azonban más irányba, mégpedig Sófalvi József Sulzer-fordításának²³ *gustus*-fogalma felé visz. Ebben az esetben a *gustus* fogalma tételesen nem határozódik meg, a használat történeti szemantikai kontextusai viszont arra utalnak, hogy a *gustus jó ízlés*, a szépségre való természettől adott érzékenység értelmében használatos. Íme néhány idézet:

Hasonlatos a' Természet egy szép festett Képhez, a'mellyben egy értetlen szemlélő-is láthat valami szépséget; tettezenek néki a'ban a' színek, de egy kevés ideig gyönyörködve szemlélvén, elébb mégyen, 's leg-ottan el-felejtkezik a'ról. A'ki pedig tud hozzá, a'kor kezdi magát a'ban leg-jóbban gyönyörködtetni, mikor már oda hagyta azt az első. Sokkal többet lát ő a'ban; Nem tsak a' színek, hanem e' mellett, minden részeknek illendöképen lett meg-választatások, egy mással való helyes egybe-köttetések, azok közzül a' leg-kisobbiknek-is az egészsz Kép' nagyságához képest való proportioja, egy szóval, a' Kép-Irónak egész Festése és Gustussa egy formán meg-illetik ötet. [...] Nem egyebet várhattam egy olyan Gustustól, a'minémüt esmérek Tebenned. Jól tudtam én azt, hogy ha tsak távolról szemléltém-is veled ezeket a' szépségeket, érzékeny fogsz Te azokra lenni. [...] Ezen igen szép Gustussal készült Barlangot, a' maga képzelődése (:gondolatja:) szerint építette Eukrates. [...] Igen nagyon gyönyörködtem én ezen Barlangnak szemlélésében, és az én Barátomnak illy együgyü, de a' Természetet illy elevenen ki-ábrázoló

²² E gondolat irányába mutató idézet Gombási Osterwald-fordításából: „Vagyon különösen Haszon-is, a'melyre kell a' Papnak vigyázni, és ez a' keze alatt lévő Nyájnak szükségei. Lássátok hát az itt követendő *Makximát*, (*principiumot*): Ez az, Hogy a' papnak nem olyan *Tekstusokat* kell választani, a'melyekre Hajlandóságaitól és Fejességétől vezéreltetik; hanem olyanokat, a'minémüeket kívánnak az ő Nyájjának szükségei.” Az érvelés folytatásában három olyan tényezőt ad meg, melyeket a lelkesznek figyelembe kell vennie prédikációja kidolgozásakor: az időt (a gyülekezet jóléte és a prédikáció alkalma szerint), a helyet (város és falu közötti különbség)és „személyeket, kiknek prédikál”. *A' papi szent Hivatal' gyakorlásáról való traktának első darabja*. Szerk. Gombási István. 1784, Kolozsvár, 50–51.

²³ Sófalvi József: *A természet szépségéről való beszélgetések*. Mellyeket Német nyelven írtt JOHANN GEORG SULZER. 1778, Kolozsvár

Gustussában, mellyet úgy néztem, mint a'melly az ő Természet munkái körül vett vi'sgálódásának következése.”²⁴

Sófalvi magyarítása erkölcsi és vallásos kontextusba illeszkedik (a fordító gróf Teleki László(hoz?)²⁵ intézett ajánlóbeszédében olyan munkának tekinti Sulzerét, „a'mellynek egyedül tsak az a' tzelja, hogy az embereket a' valóságos gyönyörűségre, az igaz bölcdogság Kút-fejéhez az ISTENhez vezérelje”), a valóságos szépség és a természeti szépség kulcsa a jó rend, amely a szemlélő saját természetének felel meg. Ebben az összefüggésben pedig a *gustus* nem lehet különböző, ugyanaz az arányérték a kiindulópontja, amely a fenti idézetben a természet és a szép festett kép közötti megfelelést tette lehetővé. Viszont a megismerő idea és esztétikai idea közötti különbségnek a szemlélés aktusában és a szemlélő tapasztalataiban való megalapozása Gyöngyössiéhez némileg kapcsolódó elméletet feltételez.

A Gyöngyössi- és Sófalvi-féle²⁶ kezdeményezéseknek nem adatolhatók konkrét folytatásai.²⁷ A kollégiumi oktatáshoz laza szálon kapcsolódó, a főként egyházi körök nyilvánossága elé lépő szerzők koncepciói zárványszerűek maradnak és egységes életmű-tervezetnek sem vezetnek. Mindkét szerző a kolozsvári református kollégiumból indul, Sófalvi itt is tevékenykedik helyettes teológiatanárként tíz évig, a kollégiumtörténetek²⁸ szerint viszont a harmincas években sincs olyan filozófiaprofesszor, aki önálló tudományként esztétikát tanítana. Gyöngyössi poétikai alapú elképzelésének és Sófalvi fordításának túl nagy távot kellene

²⁴ Sófalvi 1778, 19, 38, 46.

²⁵ Erdélyi főpohárnok. 1710–1778 között élt. Ld. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 1865, Pest, Ráth Mór, 91–92.

²⁶ Sófalvi másik fordításáról ld. Tarnai Andor: Egy tibetinek álcázott laikus erkölccstan a XVIII. századi magyar irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1958., 177–186. old.

²⁷ Az ízléscfogalom francia hagyományát Péczeli József *Mindenek Gyűjteménye* közvetítette (V-dik Negyed. 1791, Komárom, 362–378). [Az ízléscről; Más jegyzések az ízléscről; A' szépcről]

²⁸ Török 1905, II. Sófalvi élettörténete: 102–107. old. Az 1822-i évi tanterv szerint, amely először választja szét a *philosophiae* és a *naturalis historiae* professzori állást, a filozófia professzora következőket tanítja: „az egész philosophiát, geographiát, statisticát és német nyelvet. Még pedig a mely esztendőben a matheseos professor a két első évi deákok számára tanítja a mathesist, ugyanazon évben a harmad-, negyedéves deákoknak tanítja a philosophiae professor a moralt, jus naturae és statisticát. A mely évben edig a matheseos professor a physicát tanítja a harmad-, negyedévesek számára, ugyanazon évben a philosophiae professor a philosophia purát tanítja a két első évbeliek számára.” (Török 1905, I., 345) 1843-ban Salamon József hittanár az *Erdélyi Hiradó* 1842-es pályázatára benyújtott tantervmódosításában a *philosophiai osztályban* a *practica philosphia* professorának előírja az *aesthetica* tanítását is a *jus naturae, ethica, vallásphilosophia* mellett. Ld. Török 1905, II., 257. Bár a tanári életrajzokban 1843-ig az esztétika tanításáról nincs említés, az 1830-as tankönyvjegyzékben feltűnik a *historiae professor* által tanított tárgyak között az esztétika, melyet „Blair Hugo könyve: Vorlesungen über Rhetoric und schöne Wissenschaften” alapján tanítják. (Török 1905, III., 133) 1830-ban a história és filológia tanára ifj. Szilágyi Ferenc.

befutnia, hogy összeegyeztethetővé váljon azzal a wolffianus paradigmával,²⁹ amely még a XVIII. század végén is meghatározta az itteni filozófiai stúdiumok jellegét. Sófalvi munkásságának tüzetesebb elemzésével, esetleg Lengyel István tanári tevékenységének tartalmi körvonalazásával finomítható volna e megállapítás. Lengyel ugyanis Kendeffy Ádám nevelésére készülve Göttingában, majd Jénában peregrinált, s az utóbbi helyen „két év alatt hallgatott philosophiát Schellingtől, Ulrichtól, Schadetól és Krausétól (...) aestheticát Schellingtől” 1800-ban.³⁰ Lengyel István életművének adatolása még további kutatást igényel.

A kanti-krugi nézetek szerinti filozófia- és esztétikaoktatás a másik két protestáns kollégiumi központban, a marosvásárhelyi és a nagyenyedi kollégiumban szinte párhuzamosan bontakozik ki egy személy köré építhetően. Köteles Sámuel 1799-ben foglalta el a filozófia, antropológia, politika professzori állást Marosvásárhelyen 1818-ban pedig Nagyenyeden töltötte be e pozíció megfelelőjét 1831-ben bekövetkezett haláláig. A marosvásárhelyi állásban a fiatalabb Kibédi Péterfi Károly követte, akit Köteles szellemi követőjeként ír le a szakirodalom, s kettejük nézeteinek azonosításában, Péterfi epigon-voltának hangsúlyozásában már esztétikája magyar nyelvűsége kérdésének magyarázatát is látták.³¹ Viszont a diszciplína önállósodásának első erdélyi állomását az ő nevéhez kapcsolták.³² Az esztétikai stúdiumok terén a szakirodalom sokáig látta úgy, hogy Kötelesnek önálló esztétikája nem volt, hanem a filozófiai antropológia és filozófiai enciklopédiája alapján rekonstruálhatóak ezzel kapcsolatos nézetei. Hajós József és

²⁹Sófalvi elődje, Méhes György kéziratok hagyatéka alapján állapítja meg a szakirodalom a leibnizi-wolffianus szemléletben való oktatást. Legutóbb ld. Egyed 2008, 14.

³⁰Török 1905, II., 189. Az 57 éves korában, 1833-ban elhunyt Lengyel fölött Herepei Károly és Sárospatak József mondtak halotti beszédet, illetve diákjai búcsúverseket. Ezek a szerzők szelídségét, bölcsességét emelik ki, következtetni lehet arra is, hogy diákjai körében népszerű lehetett, viszont tanításai tartalma részben ismeretlen. Peregrinációja alatt Jénában és Göttingában járt 1801–1802, illetve 1803–1804 között. Ekkor választotta tagjának a jénai Minerologica Societas. Önéletrajzában mindössze az általa oktatott tárgyakat sorolja fel, viszont a konkrét tananyagról nem ír: „úgy mindazon által, hogy a' Philosophiát tanító, ezenkívül még a' Paedagogicát, Geographiát, Statisticát és Német Nyelvet; a' Mathesist és Physicát tanító pedig a' Naturalis Historiat is tanítsa.” *Apósom przemyslei Lengyel István professor saját kezű, rövid életrajza*. Kézirat, OSzK, Kézirattár, Oct. Hung. 596, 14 v. Török adatai szintén az önéletrajzon alapszanak.

³¹Kristóf megállapítása szerint Kötelesnek nem volt teljes esztétikája, Péterfitől latin nyelvű előadásvázlat csak esztétikából maradt fenn, azt fordította aztán magyarra. Éppen ezért úgy látja, hogy „Csak ahol mestere nem tört nyelvünkön utat, ott kényszerült [Péterfi] előbb latin nyelven próbát tenni. Egyebütt eleitől kezdve csak magyarul adott elő, latin nyelven vezérfonalat nem is állított össze, s így az fenn sem maradt.” (Kristóf 1934 342) A nyelvkérdéshez további kommentár: „Előadási nyelve elsősorban a latin volt. Köteles ugyan már magyarul tanított, de a latin 1815-ben a reform, iskolák némelyikénél (Pápán, S. Patakon, Vásárhelyen stb.) ismét behozatott. Visszavették, mert a tanulók közt nagyon hanyatlott a classicus irodalom ismerete. Péterfi Károlynak is tehát latinul kellett kezdetben tankönyveit kidolgozni, majd a közszellem fordulását észlelve magyar kéziratokat adott ki s magyarul kezdett, tanítani. Újítását azonban a főgyháztanács nem helyezte s a latin nyelv ismét behozatott, de »az idő még hathatósabban fúvó szellemének« nemsokára ismét engedni kellett s az iskola újból magyarba öltözött.” (Kiss 1882, 100) Kiss tanulmányában Péterfi mára ismeretlen helyen levő önéletrajzára hivatkozik.

³²Péterfi 1940, 5; Kristóf 1934, 341.

Benkő Samu kutatásai mutatták ki, hogy e tárgyú előadásvázlatai elvesztek ugyan, de adatolhatóan megvoltak.³³

A *Philosophiai anthropologia* két, az ízlésfogalom meghatározásainak történeti szemantikájához kapcsolódó mozzanatot is tartalmaz. E fogalmak tisztázása előtt azonban nem árt kitérőt tennünk e kötet kiadástörténete irányába, hiszen megvilágító erejű lehet mindez a Köteles-féle koncepció recepciótörténetére nézve. A *Philosophiai anthropologia* 1839-ben, Köteles halála után jelent meg.³⁴ A kiadáshoz Toldy Ferenc írt előszót, s ő maga lehetett a kéziratot változathoz képest alig átdolgozott szöveg lektora is, és azért éppen ő, mert az özvegyt őt kereste meg férje kéziratot hagyatékával. A kiadás utolsó oldalán látható azonban, hogy a kiadói tanácsban szereplő két figura egyike az a Szontágh Gusztáv, akit a magyar esztétikatörténet Hetényi János mellett az „egyezményesek” (Nagy 1983, 372–397) vagy „egyezményes bölcselet”³⁵ (Mitrovics Gyula 1928, 114–123) kategóriába sorol. Ez a mindössze egy évtizedes irányzat krugianus alapokról képzelte el a bölcseletet és emiatt Kötelest fontos előzményének tekintette. A filozófiai antropológia 1839-es kiadásának kapcsolata eme irányzat egyik kiemelkedő képviselőjével arra utal, hogy az újabb Kötelessel kapcsolatos munkák felejtés feletti siránkozása³⁶ olyan szempontból megalapozatlan, hogy e recepciónak már a kortársak körében is mindössze egy szála azonosítható.

E kötet harmadik egysége szól „az érző tehetségről”, azon belül pedig különbséget tesz a külső, fizikai érzések és a belső lelki érzések között, ez utóbbiak közé tartoznak az *aesthetikai* vagy *ízlés érzések*, amelyeket a szép és fenséges tárgyak váltanak ki a szemlélőből. A szakirodalom régi megállapítása, hogy ebben a koncepcióban a krugi módosításokon átesett kanti tanítást fogalmazza meg a szerző.³⁷ Rendszerelméleti szempontból az esztétika az elméleti bölcselet harmadik részeként kerül tárgyalásra. Az ízlésfogalom történetéhez viszont érdemes visszalapoznunk az antropológia második, „az ismerő tehetségről” szóló könyvének az „ismerő

³³ Benkő Köteles *A Curialis Stilsról, vagy a Közönséges Conceptusokról* című kompendiumának másolatáról írva tér ki a *Szép ízlés tudománya* cím alatt számon tartott kéziratra. Benkő Samu: Köteles Sámuel stilsztikája. *Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok*. 1971, Bukarest, Kriterion, 209–215.

³⁴ Köteles Sámuel: *Philosophiai Anthropologia*. 1839, Buda, Magyar Tudós Társaság. E könyv keletkezéstörténete még megírásra vár, az erdélyi könyvtárakban fellelhetőek olyan kéziratok, a kurzusokhoz készített jegyzetek, melyek a koncepció alakulását példázhatják, illetve tisztázhatják a könyvbeli koncepció és az előadáson elhangzottak viszonyát. Ld. pl. egy latin jegyzet az RTAK kolozsvári fiókkönyvtárában levő kéziratot: MsR 1185., Köteles Sámuel: *Anthropologia Psychologica in usum auditorii*. 1824, Nagyenyed.

³⁵ Az RTAK R101504-es jelzetű példány Jancsó Elemér posszerzori bejegyzésével.

³⁶ Hajós 1969, 89, 93. Az alább említendő Szontágh-féle Köteles-recepciótól Hajós elhatárolódik.

³⁷ Nagy 1983, 179–181, illetve Mitrovics 1928, 56–57.

tehetség alsóbb ágairól”, azon belül pedig az „észrevevő érzékiségek” „alanyi érzékeknek” nevezett típusának meghatározásához:

116. §. Az első alanyi vagy személyes érzék az ízlés, mellynek élet művei a szájüregben, s főleg a nyelven elszórt izelő szemölcsök (papillae); melyek által a testek sós és olajos felolvadt részei a nyelvben levő idegek érdekeltetnek, 's ezen érdeklés által serken fel bennük az ízek érzékenysége. 117.§. Az ízlés' érzeményei igen elevenek és hathatóságok, azonban nem tiszták, hanem homályosak és zavarosak. Innen azok ismereteink' tömegét kevésbé szaporítják. (Köteles 1824, 70)

Az érvelés az ízlés zsarnoki hatalmának hangsúlyozásával folytatódik, kitér azok „szüntelen dolgozó ösztönökhöz” kapcsolódására,³⁸ illetve a szokás hatására e kérdésekben. Kötelesnél tehát az íz-ézés és az ízlés két eltérő fogalommal alakul, s a filozófiai antropológia két eltérő vizsgálati irányába tartozik, más könyvbe. A kettő összekapcsolásának lehetősége fel sem merül.

Péterfi Károly esztétikájának keletkezési időpontja nem állapítható meg pontosan. 1818 és 1836 között keletkezhetett, hiszen tanári kötelezettségeivel állt összefüggésben, a Kristóf által kiadott kézirat azonban nem tartalmaz konkrét számadatokat, amelyek alapján datálni lehetne.³⁹ Nagy Endre azonosította kizárólagos forrásai között Krugot, akit Péterfi *Alapfilozófiájában* már mesterének nevezett és tisztázta hozzá való viszonyát.⁴⁰ Rendszertani szempontból a vizsgálódó filozófiának három része különül el nála: a logika (*dianoologia*); a metafizika (*gnoseologia*) és az esztétika vagy ízléstudomány (*geumatologia*). Az utóbbin belül különül el egymástól a tiszta és az alkalmazott esztétika, ez utóbbi pedig magába foglalja a szép (*calleologia*), a felséges (*hyposeologia*) és az ezekkel atyafiságos nézetek tudományát (*syngeneologia*).⁴¹ Abból a szempontból igen izgalmas olvasmány, ahogyan a diszciplináris határokat negatívan, a mi *nem*

³⁸ Az általam használt példány a RTAK kolozsvári fiókjában bőven széljegyzetelt. Izgalmas az e passzushoz kapcsolt bejegyzés: „p. o. a falánk és nyálánk, iszákos. – A paedagogiának feladata már jokor megtanítani, h. az ízlés nem cél, hanem eszköz.” Pedagógia, megszokás és ízlés összekapcsolása Gyöngyösinél is megtörtént.

³⁹ Balogh Piroska példaszzerű elemzése, amellyel a Schedius-előadás jegyzetének datálása körüli vitában foglalt állást azért járhatatlan út, mert Péterfi példanyaga annyira szegényes, illetve időben nem meghatározható jelenségekhez kapcsolódik, hogy nem tesz lehetővé ilyen szempontú időbeli elhelyezését.

⁴⁰ „Egy filozófust is kirekesztőleg nem használtam, vakon nem követtem. A tudós és népszerű író Krugnak eleitől fogva sokat köszönhetek, de azt is, amit benne igaznak s jónak tartottam, nem szenvedőleg vettem által, hanem előbb az öntudás műhelyében mintegy kifőzvé, elhasonlítani, s csaknem sajátommá tenni igyekeztem; azonban a tudománynak mind anyagát, mind alakját illetőleg tőle sok nézeteim s elméleteimben önállóság és lényegesen el is távoztam...Lehetségig azon igyekeztem, hogy az igazság életgyökerére hassak és azt a maga valóságos belső okaiban keressem és találjam fel...” (X. l.) Idézi Kristóf 1934, 351.

⁴¹ Kristóf állapítja meg, hogy ezen a ponton Schediushoz képest más rendszerösszefüggéseket állít fel, az esztétika ugyanis nála a szépség tudomány fölé, míg Schediusnál az alá rendelődik. Kristóf, id. mű 356. old. Valójában Schediusnál a *calleologia* az abszolút, érzékeléstől független szép tana, az *aesthetica* a relatív, érzékelt szépség tana, összefoglaló nevük a *philocalia*. Ld. Balogh 2007, 388–389.

az esztétika tárgya kérdés megválaszolásával kezdi el megvonni és csak fokozatosan jut el a tételes meghatározáshoz. A tudomány rendeltetése szerint elválik a tehetségekre neveléstől:

„innen az [az esztétika] sem ízlést, mint esztétikai ítélő [olvashatatlanságig áthúzott szó], sem mesterségi zsenit, mint esztétikai termesztő tehetségeket nem adhat az embernek, hanem mint természettől adottakat, mindakettőt előre felteszi: ahonnan csak úgy nézettek, mint távolag való segítő eszköze azoknak kifejezésére és kimívelésére.” (Péterfi 1940, 19)

E kitételnek a poétika alkalmazott oktatásához képest van jelentősége az esztétika tisztán spekulatív alapozásának perspektívájában. A tárgy kapcsán a tiszta esztétika esztétikai ideákról szóló részeinek mindhárom leágazásán elhatárolási stratégiákkal él a szerző: e gondolatmenet szempontjából itt a szép elhatárolásának problematikája izgalmas. A tárgy szépségéről való ítéletet a tetszés előzi meg, a tetszés viszont nem csupán a szépség, hanem a kedvesség, a kívánatosság, a hasznosság, az igaz és a jó. Eme összetevők szépségtől való elhatárolására vezet be Péterfi a filozófiai antropológiából ismerős ösztönfogalmat. Eszerint három alapösztön létezik az ember esetében: a maga megtartásának ösztöne, amelynek célja önmagam mint individuum fenntartása (*egoistikus instinctus*); a nem ösztöne, ennek célja a maga nemének fenntartása, illetve a társaság ösztöne, s ennek rendeltetése a társaság fenntartása (utolsó kettő *sympatheticus instinctus*). Eme ösztönök kielégítéséhez pedig a *kedves* és a *kívánatos* összetevőknek megfelelő észleletek segítenek hozzá és ez az, ami a *gustus* fogalomkörébe tartozik, ily módon különbözik az embereknél, vagyis a latin maxima szerint: „de gusto scilicet organico et materiali seu de gustibus non est disputandum.”⁴² A szépséges és felséges, illetve azok rokon fogalmainak meghatározásáig még több lépést kell megtennie a szerzőnek, a *gustussal* azonban már itt leszámol. Az íz-érzésként felfogott *gustus*, ízlés fogalmilag egybeesni látszhatott ugyan e történet kezdetén, de Kötelesnél és Péterfinél folyamatos kivonulása történik meg az esztétika terrénumáról. Az egyik esetben az esztétika meghatározásán kívülre a megismerő tehetségek közé számíttatik, a másik esetben pedig a tárgyak kiváltotta minőségek közül kapcsolódik ahhoz, mely az esztétikai vizsgálódás körén kívül esik. A folyamat éppen abban az összefüggésben lehet izgalmas, hogy az *íz-érzés* eltérő formái közötti különbségek intézményesülését⁴³ jelenti az a korszak, s az itt felvillantott lehetőségek az egybetartásra vonatkozó kísérlet kudarca az

⁴² „az ízlésről, tudniillik a szervesről és anyagiról vagyis az ízlésekről nem kell vitát nyitni.” (Péterfi 1940, 25)

⁴³ Vö. Gigante 2005.

elkülönülő rendszerek inkompatibilitásának tanulságát hordozhatja. Innen Kazinczy és Schedius mosolygása – ha valóban hiszünk a Kazinczy-felidézte emlék valóságosságában. Másik oldalról pedig innen az is, hogy amíg Gyöngyössinél és Sófalvinál az esztétikai nézetek összefüggésben állnak a költészet, irodalom valamilyen regionális gyakorlatával, az intézményesülő esztétika teljesen ezekkel párhuzamosan, ezeket figyelmen kívül hagyva határolódik el és alakul ki.

Hipotézisek az elmaradt Burke-recepcióra. Peregrináció és tanterv

A négy bemutatott fogalomkörnyezet négy, eltérő generációhoz tartozó szerzőhöz kapcsolódik. Az 1741-ben született Gyöngyössit, az 1794-ben fiatalon meghalt Sófalvi Józsefet közvetlenül követő Köteles Sámuel (1770–1831) és Péterfy Károly (1790–1873) generációja. A két generáció között, vagy pontosabban a második révén bekövetkező filozófiai stúdiumokbeli váltás nyomai követhetők ebben a fogalomtörténetben is. A kollégiumtörténetek szerint a XVIII. század végéig az erdélyi filozófiaoktatás leibnizi-wolffiánus paradigmát követett, hol Wolff műveit tanították, hol pedig azok Thümmigius-féle átdolgozását.⁴⁴ Az a váltás, amely ennek a filozófiának a „lecserelésében” állt, éppen a Köteles kortársaiként meghatározható tanárgenerációval következik be. Viszont a németes hatást szintén a német filozófián belüli tájékozódás jellemzi Kant és Krug tananyagá avatásával. E recepciós útvonalak a peregrinációs folyamatokkal magyarázhatók. Az említett szerzők közül Gyöngyössi Leidenben peregrinál (ahol főként prédikációelméleti kérdések iránt mutat fogékonyságot, emiatt is valószínűsíthető Osterwald hatása), Sófalvi szintén ott, valamint Göttingában⁴⁵, Köteles Jénában, Péterfy pedig Degenfeld Ottó tanítójaként járt Bécsben (életrajzírója szerint természettudományokat, élettant, pszichológiát stb. tanult – hogy a rejtélyes stb. mire vonatkozhat, adatolnom nem sikerült). (Kiss 1882, 99) Az ő esetében már nem nyitott azoknak a klasszikus peregrinációs útvonalaknak a

⁴⁴ Juhász István, Christian Wolff és az erdélyi református teológia. *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből. Dolgozatok a Református Teológiai Tudomány Köréből.* 1996, Kolozsvár, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református–Evangélikus Kar Tanárai, 102–115; Török 1905, I., 61–67.

⁴⁵ Sófalvi a göttingai iskola ún. aranykora előtt járt ott 1771-ben. Schedius pedig több mint egy évtizeddel később. A göttingeni paradigma kapcsán ld. Balogh 2007, 263–272. Az 1737-ben alapított intézmény történetének idevágó összegzése Békésnél: „Az egyetem hírneve kezdettől fogva sokáig töretlenül emelkedett, de Göttinga igazi nagy korszaka – ebben megegyeznek a kutatók – az alapítástól számított negyven-ötven évre bontakozott ki, s mintegy három évtizeden át meghatározója volt a német kultúra vonzáskörébe tartozó tudományos életnek...” (Békés 1997 72–73)

lehetősége, mint a másik három szerző esetében. Ezek az útvonalak, az Erdélyben normaadóknak számító németes hatás, az esztétika iránt érdeklődőknek a kollégiumi környezethez kötöttsége tette megkerülhetővé Edmund Burke-öt. Másrészt pedig az említett szerzők esetében igen erőteljesen érvényesül az alkalmazhatóság elvárása, s ez minden esetben morális, pedagógiai és a lelkesítő praxissal összefüggésben álló kérdéseket helyez előtérbe.

Az esztétika diszciplináris kialakulása igen érdekesen kerüli meg a szakesztétikává alakulást. A didaxisnak alávetett poézis, amely az erdélyi protestáns kollégiumi kultúra révén olyan hosszú ideig maradt fenn, nem épült be egy esztétikai szemlélet példaanyagába sem, holott átrendezhette volna annak kereteit. Ehelyett egy mosolygásra készítő próbálkozás maradt ízlés és íz-érzés összekeveréséről.

Referencia

Balogh Piroska: *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz.* 2007, Debrecen, Kossuth

Békés Vera: *A hiányzó paradigma.* 1997, Debrecen, Latin Betűk

Gigante, Denise: *Taste. A Literary History.* 2005, New Haven, Yale University Press

Kiss Áron: Péterfi Károly élete és munkái. *Magyar Philosophiai Szemle* 1882. május 1., 95–108. old., 1882. június 1., 176–192. old.

Kristóf György: Péterfi Károly esztétikája. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1934., 337–355.

Mitrovics Gyula: *A magyar esztétikai irodalom története.* 1928, Debrecen–Budapest, Csáthy Ferenc

Péterfi Károly: *A vizsgálódó filozófiának systemája III. Ízléstudomány vagy esztétika.* Sajtó alá rendezte, előszót írta Kristóf György. 1940, Cluj–Kolozsvár, Minerva

Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története. II. A tanárok életrajza 1728–1848.* 1905, Kolozsvár, Ev. Ref. Collegium